

UOT-811.512.162

Səhifə:149-153

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.149>

*Aynur Ağamalyeva,
Aygün Mirzəyeva
UNES nəzdində Sosial-İqtisad Kolleci*

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, rus dili, feil, gələcək zaman

Key words: Azerbaijani language, Russian language, verb, future tense

Ключевые слова: азербайджанский язык, русский язык, глагол, будущее время.

Müasir Azərbaycan dilində gələcək zaman iş, hal, hərəkətin danışıqın reallaşdığı zamandan sonrakı vaxtda icra olunacağını bildirir. Deməli, o hələ həyata keçməmiş, icra olunmamış hərəkətləri ifadə edir. Məhz buna görə də gələcək zaman keçmiş və indiki zamanla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir. Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti formaları vardır. Qəti gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin danışıq vaxtından sonra qeyri-şərtsiz icra olunacağını bildirir. Qəti gələcək zaman dilimizdə -acaq² şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. -acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bu məsələ haqqında A.A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilçilərindən Z.Tağızadə feilin qəti gələcək zaman şəkilçilərinin mənşə etibarını ilə -çağ sözü ilə (axşamçağı, səhərçağı) əlaqədar olduğunu irəli sürür. Belə ki, ala+çağ=al+acağ=al+acaq olmuşdur və sonralar ahəng qanunu ilə əlaqədar olaraq iki cür (-acaq, -əcək) işlənmişdir. Bəzi dialekt və şivələrdə indi də gələcək zaman şəkilçilərinin ahəngə görə deyil, ancaq bir formada işlədilməsi bu mülahizənin doğruluğunu bir daha təsdiq edir. A.A.Axundov qeyd edir ki, feilin iltizam forması vaxtilə qəti-gələcək zaman mənasını da ifadə etmiş, sonralar diferensiasiya getmiş və -a, -ə > -ey//yey şəkilçiləri -acaq, -əcək şəklində qəti formalaşmışdır. Bunu Azərbaycan dilinin tarixi materialları təsdiq etməkdədir (1, 94). Ədəbi dil forması olan -acaq² şəkilçisinin sonrakı inkişafı belə getmişdir: -ac, -əc üzərinə feili sifət əmələ gətirən -aq, -ək şəkilçiləri artırılmış və acaq² formalı feili sifət əmələ gəlmiş (müqayisə edin: qorx+aq, ürk+ək) və həmin feili sifət qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir. Bizcə, Azərbaycan dilində -acaq² şəkilçilərinin təşəkkülü belə olmuşdur .

Azərbaycan dilində zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında qəti gələcək zamanın A.A.Axundov 7, B.Ə.Xəlilov isə 8 mənə xüsusiyyəti olduğunu qeyd etmişlər. G.F.Əliyeva türk dillərində qəti gələcək zamanın 6 mənə xüsusiyyəti olduğunu göstərmişdir (3, 194). A.A.Axundov qəti gələcək zamanın aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir:

Qətilik xüsusiyyəti. Bu mənə xüsusiyyəti hər hansı bir hərəkətin icrasının qəti olduğunu və bu hərəkətin icrasına heç bir şübhə olmadığını ifadə edir. A.A.Axundov yazır: “Qəti gələcək zamanın ifadə etdiyi bu mənanın mənbəyi heç də danışanın hərəkətin icrasına olan münasibəti deyildir. Əgər qəti gələcək zamanın bu mənası danışanın hərəkətin icrasına olan münasibəti zəminində meydana çıxsaydı, bu, “-acaq, -əcək” formasının gələcək zaman forması olduğunu şübhə altına alar, bəlkə də başqa bir kateqoriya, qətiyyət kateqoriyası əmələ gətirərdi” (3, 192). Qəti gələcək zaman bir çox hallarda hal və ya hərəkətin müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını göstərir.

Dinamiklik xüsusiyyəti. Qəti gələcək zamanın dinamiklik xüsusiyyəti də vardır. Bu mənə xüsusiyyəti hərəkətin dinamikasını bildirir. Qəti gələcək zamanda olan bütün feillər hərəkətlik ifadə edirlər. Məsələn, Onun gözəl sözləri, deyimləri və haqqında gözəl hekayətlər çoxdur və bunlar haqda ayrıca deyiləcəkdir ; Bəs mənim söylədiklərim nə olacaq?!

Qəti-gələcək zaman formaları müxtəlif adlarla adlanmışdır. Qəti-gələcək zaman formaları məktəb qrammatikasında müəyyən gələcək və müzare, Azərb.SSR.EA-nın nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda (II cild, 1980) müəyyən gələcək və qeyri-müəyyən gələcək, M.H.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” (II hissə, 1983) kitabında isə qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman adlandırılmışdır. Bizcə, bunlardan ən müvəffəqiyyətli olanları sonunculardır, yəni, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək terminləridir. Müzare termininə gəldikdə, o, müasir dilimiz üçün yaramır. O, ərəb sözü olub, şəriklik mənasının ifadə edir. $-ar^2$ forması ilə düzələn gələcək zamana ehtimal ki, vaxtilə ona görə müzare adı verilmişdir ki, onun məzmununda həm indiki, həm də gələcək zaman anlayışları var idi. Azərbaycan dilinin tarixi materialları aydın göstərir ki, $-ar^2$ forması dilimizin əvvəlki inkişaf mərhələlərində həm indiki, həm də gələcək zamanı bildirmişdir. Lakin müasir dilimizdə həmin formanın bu cəhətdən məna hüdudu tamamilə müəyyən olduğundan, artıq onun müzare adlandırılması məqsədə uyğun deyildir” (2, 90). Gələcək zamanda hərəkətin reallaşmasına heç bir şəkk-şübhə qalmır, ardıcıl, təkrar iş, hal və hərəkət həyata keçir. Qəti gələcək zaman üçün əsas əlamət dinamika bildirməkdir. Ümumiyyətlə, qəti gələcək zamanda olan feillərdə dinamiklik müşahidə olunur.

M.Ş.Rəhimov qeyd edir ki, $-ası$, $-əsi$ forması xəbər şəklinin qəti gələcək zaman - acaq, $-əcək$ mənasını ifadə etmək üçün işlənir. Bu halda, $-ası$, $-əsi$ iş və hərəkətin gələcəkdə icrasının lazımlığını deyil, danışanın nöqtəyi-nəzərincə qətiliyini bildirir; başqa sözlə desək, $-ası$, $-əsi$ forması müasir ədəbi dilimizdəki $-acaq$, $-əcək$ formasının ekvivalenti kimi çıxış edir (4,80).

$-acaq$, $-əcək$ şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən formal əlamətdir və müxtəlif fonetik dəyişmələrlə müəyyən türk dillərində mövcuddur.

Tək	Cəm
I şəxs mən gəl+əcək+əm	biz gəl+əcək+ik
II şəxs sən gəl+əcək+sən	siz gəl+əxək+siz
III şəxs o gəl+əcək	onlar gəl+əcək+lər

İnkar forması $-ma// -mə$ şəkilçisi ilə formalaşır.

Tək	Cəm
I şəxs mən gəl+mə+y+əcək+əm	biz gəl+mə+y+əcək+əm
II şəxs sən gəl+mə+y+əsək+sən	siz gəl+mə+y+əcək+siz
III şəxs o gəl+mə+y+əcək	onlar gəl+mə+y+əcək+lər

Gələcək zaman forması da morfoloji və məna xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. $-acaq^2$ şəkilçili qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

$-acaq^2$ şəkilçisi feillərin sonuna əlavə edilərək, cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi çıxış edir.

$-acaq^2$ şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək feili sifət vəzifəsində işlənir.

Qeyri-qəti gələcək zaman həm forma, həm də məna cəhətdən qəti gələcəkdən fərqlənir. Bu formada iş, hal və hərəkətin həyata keçiriləcəyi qəti şəkildə bildirilmir. $-acaq$, $-əcək$ şəkilçisi işin gələcəkdə icrasını müəyyənlik, qətiyyət, gümansızlıq və şübhəsizlik çalarlığını ifadə etmək üçün işlənildiyi halda, $-ar$, $-ər$ şəkilçilərində belə çalarlıqlar yoxdur. Bunun əvəzində qeyri-qəti gələcək zamanda ehtimal, qeyri-müəyyənlik, qətiyyətsizlik və eləcə də, həmişə davam etmək, yaxud təkrarlanmaq kimi çalarlıqlar da ifadə olunur. Qeyri-qəti gələcək zaman icrası nəzərdə tutulan, lakin həyata keçirilib keçirilməməsi dəqiq bilinməyən hərəkətləri bildirir. Qeyri-qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin qeyri-müəyyən gələcək zamanda icrasını bildirir və iş, hal, hərəkətin gələcəkdə icra olunacağını digər bir hərəkətin icrası ilə bağlayır. İcra olunacaq hərəkət digər bir hərəkətdən asılı olur. Qeyri-qəti gələcək zamanda iş, hal və hərəkətin icrasının gələcəkdə icra olunmasını bildirilməklə yanaşı həm də dinamik və statik hal-hərəkət bildirir. Eyni zamanda gələcəkdə ardıcıl icra olunacaq iş, hal və hərəkət bildirməklə yanaşı qeyri-qəti gələcək zamanın ən ümdə xüsusiyyəti özündə bütün zaman anlayışlarını bildirməsidir.

N.K.Dmitriyev qeyri-qəti gələcək zamanın feili sifətdən əmələ gəldiyi fikrini irəli sürür (5, 62). A.A.Axundovun fikrincə, “bu fikir daha doğrudur. Bunu Azərbaycan dilinin materialları da

təsdiq etməkdədir. Belə ki, -ar², xüsusən, onların inkarı olan -maz² formalı feili sifətlər Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır”(2, 89-90).

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən -ar, -ər şəkilçisi feilin sonunun saitlə və ya samitlə bitməsindən, təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olmayaraq bütün feillərə artırılır. Yalnız feil saitlə bitərsə, bitişdirici y samitindən istifadə olunur. Məsələn, -Sən get evə, mən qayıdım. Onu tək qoya bilmərəm. İlanlar bilsələr ki, heç kəs yoxdur, gəlib gözlərini yeyərlər (İ.Şıxlı. “Qızıl ilanlar”). Lakin qeyd etməliyik ki, bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində bəzi feillərdə özünü göstərir. Əgər feil saitlə bitərsə, bu zaman ya qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisindən əvvəl y samiti artırılır, ya da qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisində olan sait düşür:

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ikinci və üçüncü şəxslərdə -maz, -məz formasında olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin əvvəlki inkişaf dövrlərinə nəzər saldıqda, başqa bir vəziyyəti müşahidə edirik. Belə ki, burada hətta birinci şəxsdə r səsinin z səsi ilə əvəzlənməsinin şahidi oluruq.

Tək

- I şəxs mən gəl+ər+əm
- II şəxs sən gəl+ər+sən
- III şəxs o gəl+ər

Cəm

- biz gəl+ər+ik
- siz gəl+ər+siniz
- onlar gəl+ər+lər

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı r samiti z ilə əvəz edilir. -ar// -ər şəkilçisinin inkarda dəyişilməsi türk dillərinin qədim dövrləri ilə bağlıdır. Bu hal Azərbaycan dilində yalnız 2 və 3-cü şəxslərdə reallaşır.

Tək

- I şəxs mən gəl+m+ər+əm
- II şəxs sən gəl+m+əz+sən
- III şəxs o gəl+m+əz

Cəm

- biz gəl+m+ər+ik
- siz gəl+m+əz+siz
- onlar gəl+m+əz

-ar(-maz), -ər(məz) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi cümlədə işlənmə yerindən asılı olaraq bir sıra sintaktik vəzifələrdə çıxış edir. Bu sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) -ar² şəkilçisi feildən sifət əmələ gətirir. Məsələn, Yazda axar sular bulanır.
- 2) Cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi işlənir. Məsələn, Axarın qarşısı alındı.
- 3) Cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məsələn, Görməzə bilməzə qızı gedib aldılar.
- 4) Cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn, Bitər bitməz bizə gəldi.

Rus dilində isə feilin gələcək zamanı (будущее время глагола) hərəkətin gələcəkdə icra olunacağını, danışq anından sonra baş verəcəyini göstərir. Rus dilində gələcək zaman что сделает?, что сделают?, что будет делать?, что будут делать? (nə edəcək?, nə edəcəklər?) suallarına cavab verir. Rus dilində gələcək zamanın iki formada özünü göstərir: mürəkkəb gələcək zaman (Будущее составное) və sadə gələcək zaman (Будущее простое).

Gələcək zaman feilini aşağıdakı addımları atmaqla təyin edə bilərik:

- 1) cümlədə feili (hərəkəti bildirən sözü) tapmaq;
- 2) ona uyğun gələcək zaman feilinin что сделает?, что будет делать?(nə edəcək?, nə edər?)

sualını vermək.

- 3) feilin nitq anından sonra baş verəcək hərəkəti bildirdiyini tapmaq
- 4) feilin sadə və ya mürəkkəb formasını (“быть” feilinin şəxslərə görə dəyişməsi) müəyyən etmək;

Misal olaraq 1) Он расскажет нам интересную историю (O bizə maraqlı nağıl danışacaq) cümləsinin feilinə nəzər salaq.

“расскажет” sözünü təhlil edək. " расскажет " sözü hərəkəti bildirir və что сделает? nə edəcək? sualına cavab verir. Deməli, bu, “рассказать” feilinin sadə gələcək zaman formasıdır.

- 2) В лес будут выпущены новые животные. (Meşəyə yeni heyvanlar buraxılacaq).

“будут выпущены” sözü hərəkəti bildirir və что будет делать? sualına cavab verir..

Deməli, bu, “впустить” feilinin sadə gələcək zaman formasıdır.

Mürəkkəb gələcək zaman быть feilinin (буду, будем; будешь, будете; будет, будут) iştirakı ilə düzəlir. Что будем делать? буду делать?, что будешь делать?, что будете делать?,

что будет делать? что будут делать? suallarından birinə cavab verir. Və bu zaman feil məsərdə olur, hərəkətin təkrarlanan olacağını və ya uzun sürəcəyini bildirir: буду читать, буду рисовать, буду гулять весь день, каждую среду будем ходить в кино. Bu zaman feillərin mənasında qeyri-qətilik hiss olunur. Sadə gələcək zaman isə qətilik bildirən feillərdən əmələ gəlir. Что сделаю?, что сделаем?, что сделаешь?, что сделаете?, что сделают?

Beləliklə, feillərin gələcək zamanının sadə forması mükəmməl feilərə xasdır, hərəkətin tamamlanmasını göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A. Seçilmiş əsərlər. 2 cildə. I c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 94
2. Axundov, A.A. Feilin gələcək zamanı // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, – 1960. I buraxılış, – s.89-95
3. Əliyeva, G.F. Türk dillərində feilin zamanlarının semantik-üslubi xüsusiyyətləri, şəxs və inkarlıq kateqoriyaları: dərs vəsaiti / G.F.Əliyeva.– Bakı: Mütərcim, – 2014. – s.. 192.
4. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: EA nəşri, – 1965. – s.80
5. Дмитриев, Н.К. Турецкий язык / Н.К.Дмитриев. – Москва: Изд-во Восточной Литературы, – 1960.– 94 с. S. 62

*Aynur Ağamaliyeva,
Aygün Mirzəyeva*

Azərbaycan və rus dillərində feilin gələcək zaman formaları

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilində gələcək zaman iş, hal, hərəkətin danışıqın reallaşdığı zamandan sonrakı vaxtda icra olunacağını bildirir. Deməli, o hələ həyata keçməmiş, icra olunmamış hərəkətləri ifadə edir. Məhz buna görə də gələcək zaman keçmiş və indiki zamanla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir. Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti formaları vardır. Qəti gələcək zaman -acaq, -əcək, -ar, -ər qeyrə qəti gələcək zaman isə -ar, -ər şəkilçisi ilə düzəlir. Rus dilində sadə gələcək zaman isə qətilik bildirən feillərdən əmələ gəlir. Что сделаю?, что сделаем?, что сделаешь?, что сделаете?, что сделают? что сделает? suallarına cavab verir. Feillərin gələcək zamanının sadə forması mükəmməl feilərə xasdır, hərəkətin tamamlanmasını göstərir: схожу, умоешься, прочитаю, рисуем. Gələcək zaman feilləri şəxsə görə dəyişir. Mürəkkəb gələcək zaman быть feilinin (буду, будем; будешь, будете; будет, будут) iştirakı ilə düzəlir.

*Aynur Ağamaliyeva,
Aygün Mirzəyeva*

The future tense of the verb in azerbaijani and russian languages

Summary

In modern Azerbaijani language, the future tense means that the action, situation, action will be performed at a later time than when the conversation took place. Therefore, it expresses actions that have not yet been implemented. That is why the future tense is used relatively little in the language if compared to the past and present tense. There are definite and indefinite forms of the future tense in the Azerbaijani language. The definite future tense is formed with the suffixes -ar, -er, and -ar, -er, and the non-definite future tense. In Russian, the simple future tense is formed from definite verbs. What will I do?, what will we do?, what will you do?, what will you do?, what will you do? What will he do? answers their questions. The simple form of the future tense of verbs is characteristic of perfect verbs, it shows the completion of the action: схожу, умоешься, прочитаю, рисуем. Future tense verbs vary by person. The compound future tense is formed with the participation of the verb быть (буду, будем; будешь, чуду; будет, буду).

*Айнур Агамалыева,
Айгюн Мирзаева*

*Будущее время глагола в азербайджанском
и русском языках*

Резюме

В современном азербайджанском языке будущее время означает, что действие, ситуация, действие будет совершено в более позднее время, чем тогда, когда происходил разговор. Поэтому оно выражает действия, которые еще не осуществлены. Вот почему будущее время используется в языке сравнительно мало по сравнению с прошедшим и настоящим временем. В азербайджанском языке существуют определенные и неопределенные формы будущего времени. Определенное будущее время образуется с помощью суффиксов -аг, -ег и -аг, -ег, а неопределенное будущее время. В русском языке простое будущее время образуется от определенных глаголов. Что я буду делать?, что мы будем делать?, что ты будешь делать?, что ты будешь делать?, что ты будешь делать? Что он будет делать? отвечает на их вопросы. Простая форма будущего времени глаголов характерна для глаголов совершенного вида, она показывает завершение действия: схошу, умоешься, прочитаю, нарисую. Глаголы будущего времени зависят от человека. Сложное будущее время образуется при участии глагола быть (буду, будем; будешь, чуду; будет, буду). что сделает? suallarına cavab verir. Fellərin gələcək zamanının sadə forması mükəmməl fellərə xasdır, hərəkətin tamamlanmasını göstərir: схожу, умоешься, прочитаю, нарисую. Gələcək zaman feilləri şəxsə görə dəyişir.

Çapa tövsiyə edən: UNES nəzdində Sosial-İqtisad Kolleci

*Rəyçilər: dosent G.Əliyeva
dosent T.Quliyev*